

СУТНІСТЬ ПРОБЛЕМИ ОНТОГЕНЕЗУ (ДОМОВЛЕННЄВИЙ ТА РАННІЙ МОВЛЕННЄВИЙ ПЕРІОДИ): АВТОРСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Стаття присвячена розкриттю сутності онтогенезу з позицій запропонованої автором нової синтаксичної теорії — теорії логіко-граматичної динаміки. Спираючись на основні постулати теорії, автор робить спробу висвітлити механізм поетапного засвоєння дитиною первісного мовленнєвого й мовного інструментарію, починаючи з перших звуків і холофразичних артикулем та закінчуючи лексико-граматичними одиницями «дорослої» мови: елементарними синтаксичними структурами й словами. Описується також механізм трансформації уявлення в поняття.

Ключові слова: онтогенез, лінгвістична теорія, домовленнєвий період, мовленнєвий період, мова, мислення, психогенез, засвоєння дитиною природної мови.

Як відомо, кожна людина до свого народження повторює шлях розвитку всього живого: від одноклітинного утворення до розвиненого людського організму. Це є підставою припустити, що й у своєму психічному та ментальному розвитку дитина також певною мірою відтворює шлях від первісної людської істоти до людини сучасного типу, відомої в науці як *homo sapiens*. Цей шлях вона проходить за перші три-чотири роки життя, коли повністю освоює природну мову¹. На спорідненості явищ психогенезу та онтогенезу неодноразово наголошувало багато відомих психологів і лінгвістів². Головне ж, однак, те, що обидва явища взаємозумовлені: онтогенез є наслідком психогенезу і водночас фіксатором та прискорювачем останнього. Процес опанування дитиною природної мови такий же давній, як і саме людство. Цей процес, видозмінюючись, супроводжує психогенез на всіх етапах його розвитку — від первісного до сучасного.

Зважаючи на близькість явищ психо- та онтогенезу, ми вирішили підійти до з'ясування сутності останнього з позицій теорії логіко-граматичної динаміки, пояснювальна спроможність якої цілком виправдала себе, як ми вважаємо, при розв'язанні проблем психогенезу. Оскільки теоретичні засади теорії логіко-граматичної динаміки неодноразово висвітлювались у фахових виданнях і не потребують детального роз'яснення, дозволимо собі лише нагадати, що сутність цієї теорії лежить у площині розв'язання проблеми характеру взаємовідношення

¹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінолог. енциклопедія.— Полтава, 2006.— С. 431.

² Белякова Л. И., Филатова Ю. О. Физиологические и психологические аспекты речевого психогенеза / Язык и сознание: психолингвистические аспекты.— М. ; Калуга, 2009.— С. 216.

між формами мислення³ та формами природної мови⁴, а також у механізмі їх взаємодії між собою⁵.

Однак перш ніж безпосередньо перейти до розкриття механізму онтогенезу, спробуємо окреслити коло об'єктивних зовнішніх і внутрішніх передумов цього процесу.

Найважливішою зовнішньою передумовою онтогенезу, що споріднює його з процесом психогенезу, є зумовленість зазначеного явища соціальними факторами. Вагомим доказом цього є, зокрема, те, що дитина починає спілкуватися значно раніше, ніж говорити, тобто вже з перших місяців після свого народження. Це свідчить про інстинктивний, первісний потяг дитини до собі подібних, який поступово, але неухильно приводить до набуття нею всіх ознак людини, найістотнішою з яких є володіння природною мовою.

Другою, не менш важливою, зовнішньою особливістю онтогенезу (відмінною, однак, від психогенезу) є те, що дитину з перших днів після її народження окутує не просто зоровий, а озвучений зоровий світ. Дитина сприймає процеси навколишнього середовища не під акомпанемент невизначених звуків — «мукання», а в супроводі дискретного мовлення — разом з мовою, а в багатьох випадках — через мову. Усе живе й неживе звучить, «промовляє» до дитини з вуст оточуючих, передусім матері. У цьому розумінні цілком слушною є думка відомого сучасного англійського логіко-неопозитивіста Ф. Вайсмана, який порівнював мову з «ножем, яким ми кроїмо факти»⁶. Значною мірою активному впливові «озвученого світу» на дитину сприяє й самий характер мовлення: його матеріальність, дискретність, ритмічність, акцентованість, сталі інтонаційне оформлення.

Що ж до внутрішніх (вроджених) передумов успішного опанування дитиною рідної мови, то це — фізіологічно досконало сформований мозок, мозок сучасної людини та добре розвинений, порівняно з пралюдиною, мовленнєвий апарат.

Найважливішим, однак, є те, що мозок зберігає в собі «сліди, відбитки» всього того тривалого «шляху», який пройшло людство в процесі психогенезу. На протигагу Н. Хомському, під цими «слідами» ми розуміємо не вроджені універсальні (ментальні) структури разом з їх трансформаційним потенціалом, що відкривають малюкові «доступ» до граматичної бази рідної мови⁷, а суто фізіологічні зміни у психосоматиці людини, передусім у нейроматерії мозку, зумовлені генетично, а саме — пластичність та динамічність її клітин, здатність нейроматерії до певних хімічних реакцій. Ще одним, не менш важливим, наслідком психогенезу є те, що активація відповідної ділянки мозку приводить до спонтанної, мимовільної активації мовленнєвих органів, що, зокрема, виявляється у скороченні м'язів мовленнєвого апарату⁸.

Таким чином, соціальна природа дитини, звуковий характер навколишнього світу, фізіологічно розвинений мозок зі «слідами» багатовікового процесу пси-

³ Основними формами мислення є предикативність і предикація (Жаборюк О. А. Проблема психогенезу крізь призму теорії логіко-граматичної динаміки // Мовознавство.— 2009.— № 6.— С. 5–6).

⁴ Основні форми природної мови — мовлення та власне мова (там же).

⁵ Фактор 1 і фактор 2 (там же.— С. 6).

⁶ Цит. за: Авоян Э. Г. Природа лингвистического знака.— Ереван, 1968.— С. 77.

⁷ Elliot A. J. Child's language.— Cambridge, 1981.— P. 11.

⁸ Свідченням синхронної активації певної ділянки мозку та мовно-мовленнєвих нейроканалів є те, що при не озвученому читанні дитина, а подекуди і доросла людина, іноді ворухить губами, начебто промовляючи текст. Нерідкими є також випадки думання вголос, особливо коли людина перебуває у стані збудження.

хогенезу, добре розвинені органи мовлення й водночас синхронна активація мозку та мовленнєвого апарату — це ті об'єктивні фактори, які на сучасному етапі психогенезу ззовні (фізично) та зсередини (фізіологічно) зумовлюють швидке опанування дитиною природної мови.

Визначивши зовнішні та внутрішні передумови явища онтогенезу, зробимо ще одне суттєве зауваження: онтогенез проходить дві основні фази розвитку: «фазу немовляти» (підготовчу фазу) та «фазу дитини». Кожна з фаз має свої внутрішні градації.

«Фаза немовляти», її ще також можна кваліфікувати як домовленнєвий період розвитку онтогенезу, охоплює відрізок часу від народження до останніх місяців першого року життя дитини. У період цієї фази в дитини відбувається формування мовленнєвого інструментарію рідної мови та набуття навичок дискретного сприйняття навколишнього середовища.

«Фаза дитини», або мовленнєво-мовна фаза, починається з останніх місяців першого року життя дитини і закінчується підлітковим віком⁹. Цей період, на початковій фазі — перші два-три роки, є продовженням процесу формування й удосконалення мовленнєвого інструментарію (засвоєння дитиною нових та корегування вже опанованих звуків, певних інтонаційних моделей), головне ж те, що на цьому етапі розвитку дитина починає засвоювати зачатки лексики «дорослої мови», а також граматики: основні морфологічні та синтаксичні норми.

У площині ж мислення — це період поступального формування абстрактного мислення: від уявлень — до «дитячих» понять (багатих за обсягом та бідних за змістом), а від них — до понять, наближених до мислення дорослої людини. На останніх етапах цієї фази відбувається також формування метафоричного мислення¹⁰.

Перш ніж перейти до з'ясування особливостей онтогенезу за фазами, спинимося в загальних рисах на механізмі цього процесу.

Згідно з теорією логіко-граматичної динаміки, необхідно насамперед з'ясувати, яка з визначених форм мислення — предикативність чи предикація — притаманна немовляті від народження та чи пов'язана ця форма мислення з матерією, і якщо так, то з якою саме¹¹.

Цілком очевидно, що немовляті від народження, як і первісній людині, притаманна предикативність. Що ж до зв'язку цієї форми мислення з матерією, то цей зв'язок теж не підлягає сумніву. Більше того, цей зв'язок, як і сам його характер — зв'язок мислення саме з органічною матерією, підтверджуються наочно. Свідченням того, що предикативність у цей період розвитку дитини справді розчиняється в нейроматерії, обслуговуючи лише базові, інстинктивні потреби дитини, є факти безпосереднього спостереження за немовлям. Так, зокрема, «спілкування» немовляти з дорослим у перші тижні життя зводиться лише до кількох найпримітивніших зовнішніх реакцій: посмішки або крику (останній вважається — і цілком слушно — невід'ємною частиною моторики тіла дитини загалом¹²). За допомогою цих сигналів немовля інформує дорослого про свої нагальні, життєво необхідні потреби, задовільний чи незадовільний стан свого організму. Не випадково цей період розвитку немовляти характеризується як

⁹ Існує також погляд, згідно з яким процес онтогенезу завершується в чотирирічному-п'ятирічному віці (Селіванова О. О. Знач. праця.— С. 431.

¹⁰ Шахнарович А. М., Юрьєва Н. М. Ребенок и язык: овладение метафорой // Вопр. филологии.— М., 2003.— С. 33.

¹¹ Жаборюк О. А. Знач. праця.— С. 6–7.

¹² Громова О. Е. Логопедические технологии в психолінгвистике: результаты эксперимента // Язык и сознание: психолінгвистические аспекты.— М. ; Калуга, 2009.— С. 222.

«крик». Отже, наше припущення щодо вихідної (первісної) зв'язаності предикативності з органічною матерією, гіпотетично прийняте за точку відліку при розгляді психогенези, наочно підтверджується в онтогенезі.

Згідно з фактором 1 (F_1) теорії логіки граматичної динаміки, мислення, обтяжене матерією, намагається відірватися від останньої, бо інакше, що цілком природно, воно втрачає здатність до руху, тобто до саморозвитку¹³.

Основною ж умовою відриву мислення від органічної матерії є циклічність руху. У випадку онтогенезу — це циклічність процесів догляду за малям, супроводжувана мовленням, яке, як відомо, змістовно (лексико-граматично) та просодично теж має повторюваний характер. Важливо й те, що дитина (весь її організм) також налаштована на ритмічність. Прикладом цього є здатність двомісячної дитини «танцювати»: рухати ніжками й ручками в такт музиці (приватні відеозаписи маленької Єви Толбін з Лос-Анджелеса).

Попри те, що обидва «світи» — навколишній (в основному зоровий) та мовленнєвий — «обертаються» навколо дитини паралельно, саме мовлення, на нашу думку, є тією рушійною силою, яка «запускає» процес онтогенези, започатковуючи тим самим усвідомлення дитиною дискретності довкілля. Зумовлено це, по-перше, тим, що звукова матерія¹⁴ є значно потужнішою («важчою») за світлову, бо є матеріальною за своєю природою, а по-друге, як уже зазначалося, — такими якостями мовленнєвої матерії, як дискретність, ритмічність, акцентованість та інтонаційна оформленість. Через ці якості звукова матерія посилює збуджувальну дію інших зовнішніх сигналів на дитину — зорових, тактильних, нюхових та смакових. Під «тиском» матеріальної насиченості мовлення, його дискретності, ритмічності та акцентованості перцептори немовляти підсвідомо починають фокусуватися на найяскравіших виявах ситуації, вихоплювати їх із процесів, що відбуваються з ним та навколо нього. Багаторазове ритмічне подразнення рецепторів органів чуття дитини і є тим чинником, завдяки якому «намулюються синці» в корі головного мозку. Ці «синці» умовно можна вважати мисленнєвими зрізами фрагментів певної ситуації. Поява цих «синців» є свідченням початку відриву мислення від органічної матерії.

Однак відірвавшись від органічної матерії, мислення знову прагне, як і у випадку психогенезу, до возз'єднання з матерією, інакше новоутворені «синці» в корі головного мозку не зможуть бути виражені.

Під дією зовнішніх мовленнєвих сигналів відбувається скорочення м'язів органів мовлення дитини, яке виявляється в русі губ, язичка і далеко не завжди означає реальне голосове озвучення. Скорочуючись, м'язи посилюють зворотні сигнали в мозок. Цей зворотний сигнальний зв'язок слугує містком, завдяки якому звукова матерія, що її природа завбачливо підготувала для цього, — реальна або ж у формі м'язових скорочень, — доходить до мозку — так званих синців, прообразів певних фрагментів навколишнього світу, та поєднується з ними. «Очевидно, що сприйняття звучання..., так само, як і його породження, — вказує, зокрема, В. Г. Таранець, — мають у своїй основі подібні нейрофізіологічні процеси»¹⁵.

¹³ Жаборюк О. А. Знач. праця.— С. 6.

¹⁴ Звук визначається у фізиці як хвилеподібний рух тугого (пружного) середовища (повітря, води тощо) (Малая советская энциклопедия. — 3-е изд. — М., 1959. — Т. 3. — С. 1057). Світлова хвиля — це різновид електромагнітного поля, істотну роль у якому відіграють такі властивості, як непереривчастість та переривчастість (там же. — 1960. — Т. 8. — С. 838, 839).

¹⁵ Таранець В. Г. Энергетическая теория речи.— О., 2014.— С. 40.

Характерною особливістю онтогенезу на домовленнєвій фазі є також те, що відторгнення мислення від органічної матерії, як, власне, й поєднання його зі звуковою, відбувається шар за шаром, що засвідчують різні фази розвитку немовляти.

Розпочнемо аналіз онтогенезу з «фази немовляти». За класифікацією Т. Н. Ушакової, з якою погоджується чимало психолінгвістів, зокрема Ю. Н. Караулов¹⁶, ця фаза поділяється на чотири етапи: *крик* (0–1 місяць), *аукання* (2–4 місяці), *зукання* (5–8 місяці) і *белькотання* (9–12 місяці).

Спинимось докладніше на періоді аукування (2–4 місяці). Зовнішніми виявами цього процесу є більш-менш осмислений погляд дитини, посмішка, якою вона «вітає» появу дорослого біля своєї колиски. Саме в цей період немовля починає розпізнавати людину — виділяти її з навколишнього середовища. Ці зовнішні вияви зумовлені тим, що в немовляти в мозку починають з'являтися, як уже зазначалося, так звані синці — розмиті, дифузні фрагментарні уявлення про події, які відбуваються з ним щоденно. Це, власне, і є свідченням відриву першого шару мислення від органічної матерії, тобто перших кроків дитини на шляху дискретного сприйняття довкілля.

Одночасно з цим відбувається і поступове вторгнення у психосоматику немовляти звукової матерії, передусім голосних звуків — найяскравіших та найлегших для відтворення¹⁷. Це вторгнення завершується поєднанням опанованих голосних з найпершим, найбільш поверхневим зрізом зорового образу, який було «скановано» дитиною паралельно зі звуковим. При цьому, як показують спостереження, відтворення голосних звуків відбувається за обов'язкової наявності приступу («кноклауту») — прототипу приголосного, свідченням чого є, зокрема, те, що приступ іноді набуває форми довільного приголосного, як наприклад, *не-е* (двомісячна Єва Толбін). Цей факт, на нашу думку, є надзвичайно важливим, оскільки є наочним підтвердженням гіпотези вчених стосовно моносилабічного характеру виникнення природної мови¹⁸.

Отже, протягом усього описаного вище періоду дитина, підкоряючись дії закону діалектики, не лише «вибудовує» у своїй свідомості певний «зоровий» образ навколишнього середовища (разом з дією на мозок інших, допоміжних, перцепторів), але й намагається звести його зі «сканованим» звуковим. У результаті останній стає матеріальним еквівалентом «зорового» образу, його зовнішньою формою. Ця форма фіксується в мозку дитини і є тією першою шпаринкою, крізь яку проглядає у її мозок навколишній світ. Звукова форма слугує також засобом матеріального зв'язку дитини з навколишнім середовищем, уможливаючи комунікацію з мешканцями останнього.

Момент, коли дитина не лише посмішкою, але й аукуванням сповіщає дорослого про те, що вона усвідомлює його присутність, є моментом першого поєднання мислення зі звуковою матерією, першою спробою спілкування за допомогою мовлення.

¹⁶ Караулов Ю. Н. Онтогенез языкового сознания // Язык и сознание: психолингвистические аспекты. — М. ; Калуга, 2009. — С. 209.

¹⁷ «Голосний завжди має більше значення сумарної енергії, ніж приголосний. Загальна енергія вимови голосного здійснює, відповідно, більший вплив на сприйняття цього звука людиною. ... Голосні виділяються мовцем як сильніші порівняно з приголосними і визначаються завжди як носії складу або ядро складу» (Таранець В. Г. Знач. праця. — С. 67–68).

¹⁸ «Складофонемна система є особливістю найдавнішого стану мови людини» (Таранець В. Г. Знач. праця. — С. 46).

Таким чином, на відміну від психогенезу, де процес формування сталих змін у корі мозку передує їхньому звуковому оформленню¹⁹, в онтогенезі відторгнення мислення від органічної матерії супроводжується одночасним поєднанням його зі звуковою матерією.

Наступним періодом домовленнєвої фази онтогенезу є період *гукання* (5–8 місяці). Особливістю цього періоду, як свідчить сама його назва, є початок опанування дитиною приголосних, зокрема фарингального фрикативного приголосного [г]. Із засвоєнням цього приголосного дитина ще більше наближається до реального мовлення, адже вона починає усвідомлювати дискретність мовленнєвого потоку та, вводячи в аукання [г], імітувати поділ мовлення на окремі висловлення.

Як показують спостереження, на цьому етапі розвитку відбувається також посилення дискретного усвідомлення дитиною навколишнього середовища, не в останню чергу — завдяки мовленню. Адже мозок дитини вже протягом довшого періоду піддається циклічній дії зовнішнього середовища, подразнювальні сигнали ще більше додають так званих синців і, як результат, відокремлюють від нейроматерії мозку ще один шар мислення. Зовні це виявляється в тому, що дитина вже не тільки починає вирізняти із загального тла домінують певного процесу, його виконавця, але й деякі інші речі: предмети догляду, іграшки тощо.

Описані вище процеси супроводжуються спробами поєднати відокремлений від нейроматерії шар мислення з відповідними дискретними звуковими асоціаціями, адже наприкінці етапу гукання — сьомий-восьмий місяці, крім [г], у дитини в гуканні починають з'являтися й інші приголосні, передусім з ряду сонорних: [м], [в], [н]²⁰. Оказіонально ці приголосні, як уже зазначалося, з'являються значно раніше, але саме в цей період відбувається їх остаточне засвоєння та застосування при спробі утворення складів. Момент, коли дитина, простягаючи ручки до певного предмета, супроводжує цей жест гуканням, слід вважати моментом поєднання чергового шару мислення зі звуковою матерією породжених нею псевдовисловлень.

Четвертий, завершальний, етап у домовленнєвій фазі онтогенезу визначається в психолінгвістиці як *белькотання*. Він триває з восьми місяців до кінця першого року життя дитини. Цей період характеризується засвоєнням нових приголосних із ряду шумних зімкнених, передусім таких, як передньоязикові [т] і [д]. Однак визначальною рисою цього етапу, яка не втратить своєї актуальності і в початковому періоді мовленнєвої фази онтогенезу, є усвідомлення дитиною вже не просто дискретних відрізків мовлення, а інтонаційної «вершини» висловлення — наголошеного складу (найчастіше — відкритого) з розпізнаванням конкретних звуків у ньому. Ці висловлення-склади вторгаються в мозок дитини і дитина автоматично починає їх імітувати. Під «тиском» мовлення посилюється також механізм дії на мозок дитини інших зовнішніх сигналів, які, діючи в режимі центрифуги на певні ділянки мозку, ще глибше проникають у останній та відділяють від нейроматерії мозку ще один черговий шар мислення, уможливаючи цим самим розмежування не лише окремих осіб та речей, а й окремих процесів, що відбуваються з дитиною. Паралельно з відривом мислення від ор-

¹⁹ Мовленнєвий апарат первісної людини ще не був фізіологічно готовим до породження системного звукового мовлення. Однак слід погодитися з тим, що процес відриву мислення від органічної матерії в цей період психогенезу також супроводжувався пошуками поєднання мислення із зовнішньою матерією — матерією будь-якого характеру, включаючи звукову.

²⁰ З огляду на це буддистський молитовний рефрен *МОМ* є, безсумнівно, артикулемо-прототипом — носієм первісності, сакральності, незайманості та чистоти.

ганічної матерії та засвоєнням органами мовлення дитини вимови певних складів, іде процес асоціативного поєднання тієї чи іншої ситуації з певним складом. Цей процес перевіряється практикою спілкування з дорослим, який, здогадуючись, що має на увазі дитина, повторює необхідне слово. Момент, коли дитині вдалося правильно допасувати висловлення-склад (артикулему) до ситуації і таким чином сповістити дорослого про свою нагальну потребу, є ще одним, черговим моментом поєднання мислення зі звуковою матерією.

На цьому етапі мовлення дитини ще ближче наближається до мовлення дорослого. Починаючи зі складів, дитина поступово починає підбиратися до засвоєння всього слова загалом. Першим кроком до цього є подвоєння складу. Причиною подвоєння є, на нашу думку, те, що, асоціюючи певний склад з висловленням узагалі, дитина в той же час не може не усвідомлювати розриву між тривалістю складу та цілого висловлення, а тому в намаганні компенсувати свою неспроможність повністю відтворити висловлення, вона вдається до єдиного можливого в цій ситуації варіанта — подвоєння складу. У результаті, як показують спостереження, першими в белькотанні дитини з'являються слова, а точніше — «протослова»²¹, з подвоєними складами, такі як *мама, баба, дай-дай, няня, бай-бай, ням-ням, гав-гав, бу-бух, му-му, ну-ну, няв-няв, ляля, вава, а-на, а-на* тощо. Цьому великою мірою сприяє й мовлення дорослих, які в намаганні допомогти дитині теж досить часто вдаються до так званої дитячої мови. Ці «протослова» є дуже несталими, свідченням чого є те, що дитина може їх дуже легко забути без щоденного повторення.

Таким чином, стає зрозуміло, що в процесі онтогенезу мислення не одразу відривається від органічної матерії, а поступово — шар за шаром. Одночасно з відривом відбувається процес вторгнення у психосоматику дитини звуків та з'єднання чергового шару мислення з відповідним, уже засвоєним дитиною, шаром звукової матерії. Це значно прискорює оволодіння дитиною природної мови і є важливою відмінністю від психогенезу, у якому відрив мислення від органічної матерії випереджає з'єднання його зі звуковою.

Ще однією якісною відмінністю онтогенезу, яка його прискорює, є також те, що в ньому звукова матерія не лише вторгається в психосоматику дитини одночасно з відцентровою дією на мозок дитини комплексу інших зовнішніх сигналів, вона ще й посилює їх збуджувальну дію, змушуючи фокусуватися на певних ознаках конкретної ситуації та «виривати» їх з останньої. У психогенезі ж (особливо в його початковий період) подібне неможливе в принципі. Таким чином, підключення мовлення до процесу циклічності є, на нашу думку, особливістю онтогенезу, яка відрізняє його від початкової стадії психогенезу.

«Домовленнєву» фазу умовно вважатимемо підготовчою у процесі онтогенезу, оскільки зміни, які відбуваються у психосоматиці дитини, не виходять за межі предикативності. Основним результатом цієї фази є формування в мозку дитини перших примітивних уявлень та, хоч і дуже далеких від досконалості, перших спроб їх озвучення.

На момент досягнення однорічного віку дитина вже володіє певним переліком звуків і має невеликий запас специфічно дитячих лексичних одиниць комунікативного спрямування. Це передусім двоскладові артикулеми з повторенням одного й того самого відкритого, рідше закритого, складу, як (укр.) *мама, баба, дай-дай, няня, бай-бай, ням-ням, гав-гав, бу-бух, му-му, ну-ну, няв-няв, ляля, вава, ана-ана*; (англ.) *bow-wow, gee-gee, tuttu, daddy, tuttu* (животик),

²¹ Белякова Л. И., Филатова Ю. О. Знач. праця. — С. 219.

choo-choo (потяг), doggie, see, off (на, геть) тощо²². На рівні мислення — це розвиненіший етап предикативності: це вже не аморфне, розмите відображення дійсності, як у щойно народженого немовляти, а цілісне, певним чином сформоване віддзеркалення на рівні уявлень. Це є тією вихідною платформою, з якої починається новий, мовленнєвий, етап розвитку дитини, у процесі якого протягом наступних трьох-чотирьох років відбувається якісний стрибок у оволодінні мовою, її лексико-граматичними засадами. У цей період відбувається також удосконалення вже засвоєних фонетичних навичок та набуття нових. Із досягненням п'ятирічного віку більшість дітей уже володіє мовою настільки добре, що вона цілком може слугувати їм інструментом поглибленого пізнання дійсності, включаючи оволодіння шкільною наукою. Не випадково чотирирічний або п'ятирічний вік умовно вважається віком, у якому завершується процес базового оволодіння природною мовою²³.

Процес засвоєння природної мови, як і в домовленнєвому періоді, ґрунтується на вже описаному нами механізмі взаємодії між мовою та мисленням. Значну роль у процесі освоєння природної мови відіграє механізм наслідування, який, на відміну від періоду немовляти, набуває свідомого характеру, а також допомога дорослого, який виправляє помилки дитини.

Початок формування мовленнєвого характеру онтогенезу (однорічний вік) характеризується передусім тим, що дитина, паралельно з дитячою мовою, якою вона вже досить вільно послуговується в процесі спілкування, починає засвоювати лексичні одиниці справжньої мови. Так, поряд з *гав-гав*, з'являється слово *абака, абацька* (собака), поряд з *ту-ту, бі-бі* — *ашина* (машина). На питання «Де татко?» від дворічної Наталочки можна було почути «*аботі*», тобто «на роботі». Дворічний Дмитрик замість рос. «самолетик» уживав «*вотик*», замість «гном» — «*гом*», півторарічна Христина замість «*Пушок*» (ім'я песика) вимовляє «*Пок*». До трирічного віку не може вимовити своє складне ім'я малий Кирюпа, скоротивши його до «*ю-ю*», а довге слово «*верблюд*» — до односкладного «*блюд*». Ці та інші подібні приклади підтверджують нашу гіпотезу про те, що дитина органами чуття сканує передусім наголошений склад чи центр слова, досить часто з кінцівкою, яка, очевидно, також краще закарбовується в пам'яті, ніж початок слова.

Отже, механізм засвоєння лексичних одиниць «дорослої мови» такий самий, як і при засвоєнні звукового інструментарію у домовленнєвий період. Дитина спочатку «сканує» голосний у наголошеному складі, досить часто разом з довільним приголосним початку чи середини слова та з кінцевим голосним чи приголосним. Останні, як показують спостереження, сприймаються досить чітко і збігаються зі словом-оригіналом. Це слово-ембріон починає функціонувати в мовленні дитини, удосконалюючись у процесі багаторазового повторювання. Удосконалення відбувається також за рахунок засвоєння нових приголосних звуків, які дитина до моменту першого озвучення цього слова ще не була в змозі вимовити, та значною мірою внаслідок виправлень дорослих, які таким чином допомагають дитині освоїти природну мову.

Як бачимо, засвоєння лексики справжньої мови також відбувається пошарово. При цьому поступово, з часом, кожна наступна лексична одиниця дається дитині легше, шарів при засвоєнні слова стає все менше, дитина крок за кроком підходить до моменту сприйняття слова в цілому.

²² Elliot A. J. Op. cit.— P. 150.

²³ Селіванова О. О. Зазнач. праця.— С. 431.

Важливо наголосити, що в перший-другий рік життя дитина вживає засвоєне слово для позначення не стільки певного об'єкта, скільки певної ситуації загалом, пов'язаної з цим об'єктом: *му-му*, *сок* (носок), не кажучи вже про так звані слова-дії *дай*, *на* та такі висловлення, як *ось*, *сибо* (рос. «спасибо») тощо. Цікаво, що одне й те саме слово, промовлене дитиною з різною інтонацією, може позначати не лише різні за змістом, а й часто — прямо протилежні ситуації. Це свідчить про ще існуючу нестабільність прив'язки артикулем (звукової оболонки позначуваного) до мисленнєвого уявлення дитини про об'єкт позначення.

Процес засвоєння елементарної побутової лексики закінчується приблизно в п'ятирічному віці.

Одночасно із засвоєнням лексичного запасу відбувається й засвоєння елементарних морфолого-синтаксичних норм (другий-третій рік життя)²⁴. Спочатку відбувається засвоєння двокомпонентних фраз-речень, а наприкінці п'ятирічного віку — й розгорнутих простих речень. Іноді в ролі простих виступають компоненти складнопідрядних речень, які дитина сприймає як самостійні речення.

Найперші фрази, які засвоює дитина, — двокомпонентні²⁵. Наслідуючи дорослих, вона починає поєднувати між собою слова — спочатку слова дитячої лексики: структурно аморфні фрази типу *дай ляля // ляля дай*, *ляля ам-ам*, *ана-ана ляля*, *tommy lady*, *sweep broom*, *dog big*, *big dog* тощо. Це поєднання свідчить про початок усвідомлення дитиною дискретності мовлення, про намагання правильно добирати слова відповідно до ситуації. Принцип підбору слів — довільний: «слова поєднуються дитиною особливим чином — залежно від послідовності подій»²⁶.

Одночасно з цими фразами, які є засобом спілкування між малям та дорослим, довкола дитини звучить і «доросла мова», найчастіше у вигляді базових синтаксичних структур, які, як відомо, теж мають двокомпонентну будову. Це, зокрема, структура модифікації (*Саша хороший*, *розумний хлопчик*, *гарна дівчинка*); структура комплементативу з предикативом (суб'єктним комплементом) (*доня — розумна*, *доня — гарна*, *синок — хороший* тощо), дієслівна структура предикації (*мама прийшла*, *тато прийшов*, *Андрійко прийшов*), структура об'єктної комплементативу (*Дай лялю*; *на м'ячик*; *кого бачиш?* — (*бачу*) *кицю*.)

У процесі засвоєння цих найпростіших структур дитина сприймає фрази як одне цілісне аморфне висловлення — залишки так званого холофрастичного мовлення²⁷. «Діти, — зазначає А. Дж. Елліот, — ... часто засвоюють базові фрази — фраза *inthere* (*там*) є однією з таких фраз — не будучи в змозі сегментувати їх на складові частини»²⁸.

Сприйняття ж дискретності цих «холофраз»²⁹, як і у випадку засвоєння звуків у домовленнєвий період, відбувається послідовно за шарами.

Розглянемо засвоєння цих структур на прикладі базової дієслівної структури³⁰ на зразок: *мама прийшла*, *тато прийшов*; *мама зробила*, *тато зробив*, тобто структури предикації.

²⁴ «До початку 3-го року у дітей формується граматична будова мовлення» (Уланович О. И. Психолінгвістика.— Минск, 2010.— С. 81).

²⁵ Цей тип мовлення прийнято називати «телеграфічним мовленням» (Elliot A. J. Op. cit.— P. 96).

²⁶ Ibid.— P. 100.

²⁷ Ibid.— P. 90.

²⁸ Ibid.— P. 81.

²⁹ Ibid.— P. 90.

³⁰ Структура предикації є смисловим і структурним центром висловлення, носієм конкретної елементарної думки (Жаборюк О. А. Знач. праця.— С. 6).

Як уже зазначалося, спочатку дитина сприймає ці фрази як єдине ціле. Однак при багаторазовому повторенні дитина починає впізнавати в цих фразах слова, які їй уже добре знайомі і які вона вже й сама навчилася вживати. Це, звичайно, такі слова, як *мама, тато, баба, ляля, киця* та ін. Цьому значною мірою сприяє й те, що наголос найчастіше падає на перший компонент структури, який репрезентує особу-виконавця дії: *ма́ма прийшла, та́то прийшов*. У сприйнятті ж дитини це — напівфрази-напівслова, центральним компонентом яких виступає вже знайоме слово з периферійним аморфним лексичним доповненням. При цьому перший компонент досить чітко усвідомлюється як особа-виконавець дії, останній же є лише маркером зміни однієї ситуації на іншу: *тато па* (спав, упав) (поряд з *тато бай-бай, бу-бух* відповідно), *тато де-е* (іде).

Ці напівфрази-напівслова так і вимовляються дитиною: попервах з досить чіткою основою та дуже спотвореною, малозрозумілою кінцівкою: *тато пильсо* (прийшов), *па* (спав, упав), а з часом — з дещо чіткішою, однак стосовно статі ще не диференційованою: *тато пильсла // пильсов* (прийшла, прийшов), *Сяся* (Саша — ім'я хлопчика) *лобила // лобив* (зробила // зробив), *я* (хлопчик про себе) *пильсла // пильсов*³¹.

В основі процесу засвоєння цих перших фраз, як і процесу засвоєння звуків, лежить діалектика взаємодії мислення та матерії: невідворотне прагнення мислення до відриву від матерії та одночасно з цим — до возз'єднання з останньою, але вже на якісно вищому витку свого саморозвитку.

Так, при потраплянні дитини в серію однотипних ситуацій, супроводжуваних багаторазовим промовлянням одних і тих самих фраз, у мозку дитини відбуваються певні зрушення. Сутність цих зрушень полягає в тому, що під постійною, циклічною, дією на мозок дитини одних і тих самих зорових, слухових, тактильних, смакових та ін. сигналів із зовнішнього середовища в нейроматерії мозку утворюється («набивається») певний «синець», інакше кажучи — «сканований» зоровий образ відповідної ситуації. Поява ж у мозку дитини «синця», як ми вже не раз відзначали, є нічим іншим, як свідченням, свого роду «знаком», першого відриву мислення від органічної матерії (нейроматерії мозку), тобто абстракцією першого порядку.

Наступним кроком у засвоєнні двокомпонентних структур є остаточне усвідомлення дитиною дискретного характеру цих «фразо-слів». Дитина починає не просто впізнавати, а вже й «трактувати» перший компонент фрази як окрему лексичну одиницю.

Свідченням цього є вільна підстановка дитиною в певну фразу знайомих їй лексичних одиниць залежно від певної екстралінгвальної ситуації. У результаті в мовленні дитини починають з'являтися самостійно скомпоновані, а не «скановані», як раніше з мовлення дорослого, фрази.

Усвідомлення гнучкості, двокомпонентного характеру структури з перемінною та константною одиницями є абстракцією другого порядку. На рівні нейрофізіологічних процесів це означає ще один відрив мислення від матерії, але цього разу не від нейроматерії мозку, як у попередньому випадку, а від звукової матерії, вже закарбованої мозком раніше. При цьому зауважимо, що мислення легше відривається від останньої, ніж від органічної матерії.

Завдяки другому рівню абстракції засвоєння структури предикації в дитини з'являється можливість чіткіше позначити усвідомлювану ситуацію.

³¹ Вибір форми компонента *пильсов, пильсла* залежить від частоти її вживання в певній родині за певних обставин.

Далі відбувається диференціація другого компонента структури. Як і в попередніх випадках, багаторазове повторювання аналогічних фраз, а також те, що за певних обставин акцентується й другий компонент структури предикації (*мама прийшла, тато прийшов*), змушують дитину звернути увагу й на нього, зокрема на зміни в закінченні дієслова.

Наслідуючи мову дорослих, дитина, спочатку підсвідомо, вносить у своє мовлення певні корективи. Далі, під тиском мовлення, дитина поступово починає усвідомлювати причину цих змін, а саме — зміну статі особи-виконавця дії. Інакше кажучи, мислення ще раз відторгається від мовлення, формуючи в дитини певне мисленнєве уявлення про стать — абстракцію третього порядку. Разом з цим відбувається й поєднання мислення з матерією, необхідною для вираження цього витка розвитку мислення. Цією матерією, як можна було очікувати, стають закінчення граматичного роду *-ла, -ов*, що підсвідомо також увійшли в мозок і закарбувалися в ньому.

Так поступово в дитини формується категорія граматичного роду, яка не обмежується лише формами дієслова, а, що цілком природно, переходить і на іменник. Дитина починає також відчувати діалектичний взаємозв'язок між іменниковою та дієслівною формами. Це є першим кроком до розмежування основоположних понять — як поняття субстанціальності, так і поняття специфіки її існування в часі та просторі, а на мовному рівні — до диференціації іменника й дієслова.

Нарешті, торкнемося ще однієї не менш важливої проблеми — проблеми переходу уявлення (йому відповідає в нашій концепції така форма мислення, як предикативність³²) у поняття (форма мислення — предикація³³).

Одним з виявів цього процесу є помилкове найменування предметів, яке в англійській психолінгвістиці відоме як «розширення» (*overextensions*). Суть цього явища полягає в неправильному з погляду «дорослої» мови переносі назви одного предмета на кілька інших за принципом подібності. Так, зокрема, англійське «ball» (м'яч) у мовленні маленької Єви (13 місяців)³⁴ поширювалося на низку інших предметів, які мають спільну ознаку (кулястість, круглість): *round red balloon* (червона надувна кулька), *Easter egg* (пасхальне яйце), *a small round stone* (маленький круглий камінець), *egg-shaped toy* (іграшка у формі яйця) тощо. Ще один приклад: дівчинка (дочка Баурманів) поширювала слово *kick* (фигатися, бити ногою по м'ячу) на тріпотіння метелика на столі, забиття об раковину, рух предмета, підкинутого вгору тощо³⁵. Аналогічних прикладів у літературі можна зустріти безліч, як і чимало спроб пояснити це явище.

Досить відома, зокрема, «Гіпотеза засвоєння семантичної риси» (*Semantic Feature Acquisition Hypothesis*), висунута Е. Кларк 1972 року³⁶. Суть цієї гіпотези полягає в почерговому засвоєнні семантичних рис лексичних одиниць дорослої мови, а точніше — концептів, понять, починаючи з таких «всеохоплювальних», як форма та колір. Ці концепти, на думку дослідниці, є чуттєвими («перцептивними»). Особливістю їх є те, що їм бракує багато рис, які б обмежували їх уживання. У описаних вище випадках це концепти «круглість» та «удар» відповідно.

Опоненти спростовують цю гіпотезу, по-перше, неможливістю проведення на сьогоднішній день пошарового концептуального аналізу лексичних одиниць

³² Жаборюк О. А. Знач. праця.— С. 6.

³³ Там же.

³⁴ *Elliot A. J. Op. cit.*— Р. 86.

³⁵ *Ibid.*— Р. 87.

³⁶ *Ibid.*— Р. 87–88.

мови, а, по-друге, — іншими прикладами перенесення найменувань, які в принципі хоч і можливі, проте нехарактерні для дорослого мовлення. Так, зокрема, досить відомим є приклад, коли малюк поширював назву «потяг, локомотив» (railwayengine) на «киплячий чайник» (steaming teapot), а також на все, що шипить, парує та шумить³⁷.

Ще один приклад з власного досвіду: однорічна дитина, спостерігаючи за щоденними прогулянками дідуса з песиком Булькою, при зустрічі з дідусем, але вже без собачки, радісно тягне до нього рученята і кричить: «Булька! Булька!». Як бачимо, ці переноси є суто індивідуальними, дитина сама визначає рису подібності між речами за власним, тільки їй зрозумілим принципом, хоча прямих семантичних точок перетину між парами лексичних одиниць «локомотив // чайник», «дідусь // Булька», якими позначаються порівнювані дитиною об'єкти, немає.

Погоджуючись у принципі з тим, що дитина засвоює лексичний склад слова, як, до речі, і всі інші мовні одиниці, пошарово, ми все ж не можемо сприйняти тезу про те, що начебто існує певний алгоритм відшаровування семантичних рис, зумовлений ієрархічною побудовою семантики самих лексичних одиниць, тобто мовним фактором.

Так, справді, лексична семантика слова потрапляє в мозок дитини від дорослого. Однак при цьому важливою в цьому процесі є не стільки сама мова, скільки мовлення. Саме воно відіграє вирішальну роль у адекватному засвоєнні дитиною лексичних одиниць, їхньої семантики.

Чим же зумовлені ці «вади» в мовленні дитини?

По-перше, це несталість зв'язку між мисленням і мовою, а точніше, між ментальним образом усвідомлюваного («синцем») та його звуковим відповідником, що забезпечує порівняно легкий відрив найменування від образу-прототипу і перенесення його на інший ментальний образ. Інакше кажучи, пам'ять у однорічної-півторарічної дитини ще остаточно не сформувалася, свідченням чого є хоча б те, що вона дуже швидко, за кількатижневої відсутності, забуває своїх рідних — маму, тата та ін.

Другою причиною цих «вад» є те, що дитина сприймає світ на рівні ознак явища, сутність явищ їй поки ще недоступна. Це означає поверхневе, «перцептивне», як слушно зазначає Е. Кларк, сприйняття речей. При цьому дитина обирає ознаку подібності довільно, на свій розсуд, покладаючись у цьому на свої відчуття, враження від того, що відбувається перед її очима. Так, у прикладі з локомотивом та чайником спільною ознакою обох предметів, які вразили дитину найбільше, є звукова ознака в поєднанні із зоровою — пихтіння, свистіння, супроводжувані виділенням пари. У прикладі ж із дідусем та собачкою спільне між ними дитина вбачає у їхніх постійних прогулянках разом, що асоціюється в дитини саме з собачкою, яку дитина вважає в цьому процесі визначальною. Ці ситуації локомотивом та чайником, дідусем і песиком Булькою можна кваліфікувати як прото (псевдо)-метафоричні чи прото (псевдо)-метонімічні переноси відповідно.

Подібне явище протометафоричних та протометонімічних переносів нерідко спостерігається й у психогенезі, зокрема при найменуванні нових, щойно відкритих видів флори та фауни: «риба-меч», «морський їжак», павук «чорна вдова» тощо. Подібним перенесенням, як і в онтогенезі, притаманний поверхневий, суто чуттєвий підхід, заснований на сприйнятті саме ознак явища, а не його сут-

³⁷ Ibid.— P. 88.

ності³⁸. При цьому, попри єдиний для всіх природних мов принцип, у кожній мові перенесення найменувань відбувається по-своєму.

Третьою причиною є певне когнітивне обмеження мислення дитини, яке полягає, на нашу думку, у здатності дитини в цей період розвитку усвідомлювати переважно схожість між речами. Усвідомлення ж відмінностей між ними приходить дещо пізніше. Наше гіпотетичне припущення спирається на факт недосконалості, розпливчастості ментального образу («синець» у дитини в цей період розвитку ще дуже незначний/неглибокий). Розпливчастість світосприйняття виявляється, зокрема, у тому, що дитина часто плутає маму з бабусею чи нянькою, уживаючи до них при спробі привернути до себе увагу слово «мама».

Четвертою причиною так званих помилкових найменувань є те, що потреба і бажання спілкуватися в дитини виникають значно раніше, ніж оволодіння мовою. Це спричиняє для дитини певні незручності: вона хоче донести до дорослого певну інформацію, але їй бракує для цього слів. Цілком природно, що в цій болісній ситуації в дитини не залишається іншого вибору, як звернутися до вже наявного запасу слів, хоч яким би обмеженим він не був.

Позбувається дитина описаної вище «вади», на наше глибоке переконання, головним чином завдяки мовленнєвій практиці, а саме внаслідок багаторазового вживання дорослими у спілкуванні з дитиною певного кола лексичних одиниць, в основному побутових, що підкріплюється рутинним перебігом однотипних ситуацій, у яких ці слова вживаються. Це збільшує / поглиблює вже «набитий» у мозку дитини «синець», корегує відповідний звуковий ланцюжок, зміцнює ще донедавна крихкий зв'язок між мисленням і матерією.

Багаторазове вживання однієї і тієї самої лексичної одиниці для позначення певного класу однорідних речей у відповідних ситуаціях «запускає» в мозку дитини такі когнітивні процеси, як конкретизація та абстрагування.

Поєднання відбувається не з новою матерією, як у вищеописаних випадках, а з матерією цієї ж лексичної одиниці — поступово, фрагментарно, залежно від оволодіння дитиною фонетичними «залишками» останньої. Це пояснюється, по-перше, тим, що в дитини одночасно з процесом абстрагування продовжується процес фонетичного удосконалення вже засвоєного, але ще дещо розмитого звукового обрису лексичної одиниці, по-друге, — стримуючим, обмежувальним фактором мовлення, під контролем якого цей процес відбувається. Мовлення ж, у свою чергу, керується законами природної мови, які не передбачають нового матеріального (звукового) «обладунку» для глибшого рівня абстракції всередині певної лексичної одиниці. Так поступово уявлення перетворюється на поняття — основну одиницю предикації як форми мислення дорослої людини. Зрозуміло, що тільки-но сформоване «дитяче» поняття є ще дуже вузьким за обсягом і, як наслідок, — широким за змістом. Інакше кажучи, ступінь абстракції в ньому ще дуже невеликий. Саме в цьому ми вбачаємо сенс широковживаного виразу «конкретне дитяче мислення».

³⁸ Це явище детально описане в низці дисертаційних робіт з когнітивістики (на базі української та англійської мов) під науковим керівництвом О. О. Селіванової. У цих працях подібні перенесення кваліфікуються як метафоричні та метонімічні. Ми ж вважаємо, що доречніше було б називати їх «протометафоричними та протометонімічними, оскільки терміни «метафоричний», «метонімічний» є перенесеннями найменувань не на поверхневому, «явищному» рівні, а на рівні розкриття сутності усвідомлюваного — глибинного змісту думок автора в художніх творах.

Процес розширення обсягу поняття та одночасного звуження його змісту відбувається і в подальшому (навіть у дорослому віці) із збільшенням мовленнєвої практики.

Слід відзначити, що формування поняття в дитини відбувається в основному під контролем «дорослої» мови. Саме вона окреслює коло речей, підпорядкованих лексичним одиницям, визначаючи, таким чином, межі та особливості їх уживання. Мовленнєва практика корегує й правильність перенесення дитиною найменувань. Зазначимо при цьому, що кожна природна мова має свої особливості, які виявляються, зокрема, у появі при вивченні іноземної мови такого явища, як лексична інтерференція.

Велику роль у цьому процесі відіграють не лише практика повсякденного життя, з яким дитина звіряє свій ментальний та мовленнєвий досвід, а й систематичні виправлення дорослих, ігрові заняття з дитиною: читання й заучування напам'ять віршиків з повторами слів та фраз, спільний перегляд, супроводжуваний коментарем дорослого, ілюстрованих дитячих книжечок, мультфільмів тощо³⁹. Саме так відбувається в мозку дитини процес семантичного наповнення певної лексичної одиниці. Він підпорядкований як індивідуальному життєвому досвідові малюка, так і багатовіковому досвіду певного мовного колективу.

У світлі викладених вище думок стає цілком зрозумілим феномен «мауглі», який час від часу обговорюється в лінгвістичній літературі. Повністю відірване від мовленнєвої практики, яка є вирішальним фактором онтогенезу, людське дитя не має і в принципі не може мати необхідних умов для оволодіння природною мовою, як і для цивілізаційного розвитку взагалі. Натомість мозок дитини «сканує» модель поведінки звіра, його спосіб життя. Чим швидше повертається така дитина до людської спільноти, тим швидше й ефективніше відбувається її «олюднення». «Точкою неповернення» може бути, скоріше за все, вік досягнення зрілості — 18–20 років. Зважаючи на циклічний характер розвитку мозку, двадцятирічний вік — це той вік, коли людина-мауглі вже безповоротно відстала від своїх однолітків і приречена до кінця життя бути недорозвиненою. Опанувати людську мову та адаптуватися до людського способу життя вона здатна лише частково.

(Одеса)

O. A. ZHABORUK

THE ESSENCE OF THE PROBLEM OF ONTOGENESIS (THE AUTHOR'S INTERPRETATION)

The article is an attempt to reveal the essence of ontogenesis from the position of the new syntactic theory suggested by O. A. Zhaboruk — the Theory of logico-grammatical dynamics. Basing herself on the main issues of the Theory, the author discloses the mechanism of gradual (layer-by-layer) assimilation by the child of the initial set of speech tools, beginning with the first sounds and the so-called «proto-words» and finishing with elementary syntactic structures and lexical units of the «grown-up» language. The author also makes an attempt to clarify the mechanism of transformation of psychological image into notion.

Keywords: ontogenesis, linguistic theory, pre-speech phase, psychogenesis, acquisition of speech by a child, thought, matter, language, speech.

³⁹ Методи навчання, засновані на багаторазових ритмічних повторах, які інтуїтивно виробилися людством багатовіковою практикою, досить широко застосовуються в навчанні іноземних та рідної мови й донині, хоча сутність механізму дії цих методів як у психології, так і в методиці навчання залишається ще не розкритою. У цій статті зроблено спробу пояснити сутність цього механізму.